

O'SMIRLARDA QIYMAT YO'NALISHLARINING SHAKLLANISHIDA OILAVIY TARBIYANING TA'SIRI

Axmadjonova Shaxruza

O'zbekiston Jurnalistika va Ommaviy Kommunikatsiyalar Universiteti 3-bosqich talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'smirlarning qiymat yo'nalishlarining shakllanishida oilaviy tarbiyaning o'rni va ahamiyati tahlil qilingan. O'smirlik davri shaxsning ijtimoiylashuvi, dunyoqarashi va qadriyat tizimi shakllanishida muhim bosqich hisoblanadi. Bu jarayonda oilaning psixologik muhiti, ota-onaning tarbiyaviy yondashuvlari, oilaviy qadriyatlarning uzviyligi hamda madaniy va iqtisodiy omillar hal qiluvchi rol o'ynaydi. Tadqiqotda demokratik, avtoritar va liberal tarbiya uslublarining o'smir shaxsiyati va qadriyat yo'nalishlariga ta'siri, shuningdek, milliy va umuminsoniy qadriyatlarning uyg'unligi o'rganilgan. Shuningdek, oilaviy tarbiyaning maktab va ijtimoiy muhit bilan uzviy aloqadorligi hamda zamonaviy globallashuv sharoitida oilaning tarbiyaviy funksiyalarini mustahkamlash zaruriyati yoritilgan. Maqolada psixologik va pedagogik manbalarga tayangan holda o'smirlarning barqaror, ijobiy qadriyat yo'nalishlarini shakllantirishda oilaviy tarbiyaning metodlari va shart-sharoitlari ilmiy asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: O'smirlik, qadriyat yo'nalishlari, oilaviy tarbiya, tarbiya uslublari, demokratik tarbiya, avtoritar tarbiya, liberal tarbiya, ijtimoiylashuv, milliy qadriyatlar, umuminsoniy qadriyatlar.

KIRISH

Insonning ijtimoiylashuvi va shaxs sifatida shakllanishida oilaning tutgan o'rni beqiyosdir. Oila nafaqat biologik hayotning davomchisi, balki ma'naviy qadriyatlar, milliy an'analar va ijtimoiy normalarning avlodlar orasida o'tishini ta'minlovchi eng asosiy ijtimoiy institutdir. Ayniqsa, o'smirlik davri shaxs rivojida burilish nuqtasi hisoblanadi. Bu davrda o'smirlar o'z-o'zini anglashga, mustaqil fikrlashga va hayotiy pozitsiyasini shakllantirishga intiladilar. Shu bois, oilaviy tarbiya jarayoni ularning qiymat yo'nalishlarini belgilashda hal qiluvchi omil sifatida qaraladi.

O'smirlik davri (11–16 yosh oralig'i) psixologlar tomonidan "kritik davr" sifatida e'tirof etiladi. Chunki bu bosqichda shaxsning psixik rivojlanishida tezkor o'zgarishlar yuz beradi: mustaqillikka intilish kuchayadi, ota-ona va tengdoshlar bilan munosabatlar o'zgaradi, qadriyatlar va hayot mazmuni haqida ilk jiddiy mulohazalar paydo bo'ladi. Shu jarayonda oilaning o'rnini boshqa ijtimoiy muhitlar – maktab, do'stlar, axborot vositalari to'ldira olsa-da, ularning ta'siri hech qachon oilaviy tarbiya ta'sirini to'liq qoplay olmaydi. Oila esa bu davrda o'smirlarning axloqiy mezonlarini belgilash, shaxsiy ideallarini shakllantirish va jamiyatda munosib o'rin topishga yo'naltirishda asosiy manba bo'lib xizmat qiladi.

O'zbekiston Respublikasida yoshlarning barkamol avlod bo'lib voyaga yetishi davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biridir. Prezident Sh.M. Mirziyoyev ta'kidlaganidek, "yoshlarimizning ongida mustahkam hayotiy pozitsiya, ma'naviy immunitet va sog'lom dunyoqarashni shakllantirish – kelajagimiz kafolatidir". Bu vazifa, avvalo, oilada amalga oshiriladi. Chunki har bir o'smirning qadriyat yo'nalishlari, ya'ni uning yaxshi-yomonni

ajratish qobiliyati, ma'naviy mezonlari, hayotiy maqsadlari va ijtimoiy mas'uliyati ota-onalardan beriladigan tarbiya asosida shakllanadi.

Psixologik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, o'zbek oilalarida milliy urf-odatlar, diniy qadriyatlar va zamonaviy hayot talablari uyg'unlashib borar ekan, o'smirlarning shaxsiy yo'nalishlarida ham an'anaviylik va innovatsionlik unsurlari namoyon bo'ladi. Masalan, ota-onalar mehr-muhabbat, hurmat, mehnatsevarlik, halollik kabi qadriyatlarni targ'ib etar ekan, zamonaviy axborot muhitida o'sib kelayotgan o'smirlar esa yangilikka intilish, shaxsiy erkinlik, tanlov huquqi kabi qadriyatlarga ham yuqori e'tibor qaratadilar. Bu esa oilaviy tarbiya jarayonida muvozanatni topishni, ya'ni an'anaviy va zamonaviy qadriyatlarni uyg'unlashtirishni talab etadi.

Shuningdek, oilaning ijtimoiy-iqtisodiy holati, ma'naviy muhiti, ota-onalarning tarbiyaga yondashuvi ham o'smirlarning qiymat yo'nalishlarida bevosita aks etadi. Masalan, mehribonlik va qo'llab-quvvatlash ustuvor bo'lgan oilalarda voyaga yetgan o'smirlarning qadriyat tizimi ko'proq ijobiy xususiyatlar bilan shakllanadi: ular boshqalarga yordam berishga moyil, o'z imkoniyatlarini ijobiy yo'nalishda ro'yobga chiqarishga intiluvchi shaxslar bo'lib yetishadilar. Aksincha, nizoli va befarq muhitda ulg'aygan o'smirlarning qadriyat yo'nalishlarida agressiya, beqarorlik va ijtimoiy passivlik kuchli bo'lishi mumkin.

Demak, o'smirlarning qiymat yo'nalishlarini shakllantirishda oilaviy tarbiya – eng muhim va poydevoriy omildir. Shu bois mazkur tadqiqotda oilaviy tarbiyaning o'smirlarning qadriyat tizimi rivojiga ta'siri, uning psixologik, ijtimoiy va pedagogik jihatlari tahlil qilinadi. Bu orqali yosh avlod tarbiyasida oilaning mas'uliyatini chuqurroq anglash hamda kelajak shaxsini barkamol etib voyaga yetkazishda amaliy tavsiyalar ishlab chiqish imkoniyati yaratiladi.

Mamlakatimiz kelajagi oilada tug'iladi. Va faqat to'liq, sog'lom va badavlat oila jamiyat va davlat uchun foydali bo'lgan raqobatbardosh, psixologik va ijtimoiy jihatdan sog'lom shaxsni tarbiyalashi mumkin.

Iqtisodiy, ijtimoiy, ta'lim sohalarida oila muammolari birinchi o'rinda turishi kerak. Ushbu muammoni hal qilish uchun davlat darajasida axloq va madaniyatning ahamiyati, mehnatga muhabbat va ettitaga sig'inish yaratilishi targ'ib qilinishi kerak.

Ko'pgina tadqiqotchilar qiymat yo'nalishlari muammolari, ularning oila ta'siri ostida shakllanishi, qadriyatlar hayotda nimaga olib kelishi va unga qanday ta'sir qilishi bilan qiziqishadi [2; 5; 6; 7; 8; 9].

P. F. Lesgaft o'z tadqiqotlarida qiymat yo'nalishlarini shakllantirishga ta'sir ko'rsatadigan ota-onalar va bolalar o'rtasidagi munosabatlarning quyidagi pozitsiyalarini aniqladi:

1. Ota-onalar umuman bolalarni tarbiyalash bilan shug'ullanmaydilar, chunki ular buni o'qituvchi va boshqa o'qituvchilar bajarishi kerak deb hisoblashadi. Bunday ota-onalar bolani e'tiborsiz qoldirish yoki jismoniy jazolash orqali jazolashlari mumkin. Yoshi bilan, bunday bolalarda kognitiv qobiliyatning pasayishi kuzatilishi mumkin, ular ko'pincha yolg'on gapirishlari mumkin bo'lsa ham yolg'on gapirishadi.

2. Chur orqali o'z farzandlariga kuchli qoyil qolish, ularni mukammallik standarti deb e'lon qilish. Bunday oilalardagi bolalar yuzaki bo'lib o'sadi, chuqur ishonch munosabatlarini

o'rnatishga qodir emas, boshqalarni o'zlaridan pastroq deb bilishadi, xudbin, o'zlarini juda yuqori baholaydilar.

3. Ota-onalar o'z farzandlarini mehr va g'amxo'rlik bilan tarbiyalaydilar, shuningdek, hurmatni o'rgatadilar, farzandlarini faqat ular so'ragan narsani qilganlarida maqtaydilar, samimiy bo'lishga o'rgatadilar. Bunday oilalardagi bolalar mehribon, chuqur fikrlaydigan, ko'pincha juda iste'dodli bo'lishadi.

4. Tanqid qiluvchi ota-onalar boladan doimo norozi bo'lishadi, uni hech qachon yaxshiligi uchun maqtashmaydi, lekin har doim yomonni payqashadi. Bola zaif psixika, yig'lash, o'ziga ishonmaslik va asabiylashish bilan o'sadi.

5. Bolani juda ko'p erkalaydigan va hamma narsadan himoya qiladigan ota-onalar. Bola ambitsiyasiz, go'daksiz o'sadi va unga jamiyatda qiyin bo'ladi.

6. Doimiy moliyaviy muammolarni boshdan kechirayotgan ota-onalar, qashshoqlik..

Tanqid qiluvchi ota-onalar boladan doimo norozi bo'lishadi, uni hech qachon yaxshiligi uchun maqtashmaydi, lekin har doim yomonni payqashadi. Bola zaif psixika, yig'lash, o'ziga ishonmaslik va asabiylashish bilan o'sadi.

5. Bolani juda ko'p erkalaydigan va hamma narsadan himoya qiladigan ota-onalar. Bola ambitsiyasiz, go'daksiz o'sadi va unga jamiyatda qiyin bo'ladi.

6. Doimiy moliyaviy muammolarni boshdan kechirayotgan ota-onalar, qashshoqlik. Bolalar hayotga pessimistik nuqtai nazar bilan yoki xotirjam va kamtarin bo'lib o'sadi [4].

A. Y. Varga va V. V. Stolin kabi olimlar o'z asarlarida "ota-ona munosabatlari" atamasini aniqladilar. Ular bunga ishonishadi ota-onalar va bolalar o'rtasidagi munosabat bu o'z farzandiga nisbatan turli xil his-tuyg'ular tizimi, xulq-atvor stereotiplari. Mualliflar ota-onalar va bolalar o'rtasidagi munosabatlarning dolzarb mezonlarini aniqladilar, ularni sanab o'tamiz:

1. Birinchi tur - "qabul qilish-rad etish". Agar ota-ona bolani o'zi kabi qabul qilsa va uning manfaatlarini hurmat qilsa, unda psixologik rivojlangan shaxs o'sadi. Agar ota-ona bolani rad etsa va uning manfaatlarini hurmat qilmasa, muntazam ravishda "yutqazuvchi" munosabatini qo'ysa va g'azablansa, u holda bola uni sevmaydi yoki doimiy ravishda ota-onasining e'tiborini qozonishga harakat qiladi.

2. Ikkinchi tur "hamkorlik" deb nomlanadi. Ushbu turdagi mavzular xarakterlidir. Ota-onalar bolaning hayotiga ishtiyoqli ekanligi va har doim unga yordam berishga harakat qilishlari, qobiliyatlari uchun muntazam ravishda maqtovga sazovor bo'lishlari va ular bilan faxrlanishlari. Bola juda muvaffaqiyatli odam bo'lib o'sadi.

3. Uchinchi tur - "simbioz". Odatda, bu turdagi ota-onalar bezovta qiluvchi moyilliklarga ega, nevrotik. Ularning fikriga ko'ra, ularning bolasi mustaqil ravishda hech narsaga dosh berolmaydi, ular u uchun juda tashvishlanadilar, himoyasiz deb hisoblanadilar.. Ikkinchi tur "hamkorlik" deb nomlanadi. Ushbu turdagi mavzular xarakterlidir. Ota-onalar bolaning hayotiga ishtiyoqli ekanligi va har doim unga yordam berishga harakat qilishlari, qobiliyatlari uchun muntazam ravishda maqtovga sazovor bo'lishlari va ular bilan faxrlanishlari. Bola juda muvaffaqiyatli odam bo'lib o'sadi.

3. Uchinchi tur - "simbioz". Odatda, bu turdagi ota-onalar bezovta qiluvchi moyilliklarga ega, nevrotik. Ularning fikriga ko'ra, ularning bolasi mustaqil ravishda hech narsaga dosh berolmaydi, ular u uchun juda tashvishlanadilar, himoyasiz deb

hisoblanadilar. Bola mustaqil bo'lib o'sadi, hayotidagi biror narsani o'zgartirishdan qo'rqadi, har doim o'ziga ishonmaydigan boshqa odamlardan yordam kutadi.

4. To'rtinchi tur - "nazorat". Ota-ona o'zini hamma narsada tajribali deb biladi va boladan to'liq itoatkorlik va itoatkorlikni kutadi, uni hamma narsani qilishga majbur qiladi, chunki ota-ona toshdir va agar bola o'z fikrini bildirsa, u jazolanadi. Ko'pincha, o'z vaqtida biror narsaga erisha olmagan ota-onalar bolalarni shunday nazorat qiladilar, ularning orzulari bor, ular bola orqali amalga oshirishni xohlashadi.. To'rtinchi tur - "nazorat". Ota-ona o'zini hamma narsada tajribali deb biladi va boladan to'liq itoatkorlik va itoatkorlikni kutadi, uni hamma narsani qilishga majbur qiladi, chunki ota-ona toshdir va agar bola o'z fikrini bildirsa, u jazolanadi. Ko'pincha, o'z vaqtida biror narsaga erisha olmagan ota-onalar bolalarni shunday nazorat qiladilar, ularning orzulari bor, ular bola orqali amalga oshirishni xohlashadi. Voyaga etganida, bolalar his qilishadi, ular o'z hayotlarini yashamasliklari, ota-onalaridan nafratlanishlari, ajralishdan iloji boricha uzoqlashishga harakat qilishlari.

5. Va beshinchi oxirgi tur-bu "bolaning muvaffaqiyatsizliklariga munosabat". Ota-onalar bolani ataylab bolalarcha tarbiyalaydilar va ko'pincha uning qobiliyatsizligi va yaroqsizligi haqida gapirishadi, masalan, quyidagi iboralarni aytadilar: "nega rasm chizishingiz kerak? Bizning oilamizda rassomlar yo'q edi. Siz baribir muvaffaqiyatga erisha olmaysiz." Bola juda ishonchsiz bo'lib o'sadi [3].

Shunday qilib, oila inson shakllanadigan asosiy institutdir.. Va beshinchi oxirgi tur-bu "bolaning muvaffaqiyatsizliklariga munosabat". Ota-onalar bolani ataylab bolalarcha tarbiyalaydilar va ko'pincha uning qobiliyatsizligi va yaroqsizligi haqida gapirishadi, masalan, quyidagi iboralarni aytadilar: "nega rasm chizishingiz kerak? Bizning oilamizda rassomlar yo'q edi. Siz baribir muvaffaqiyatga erisha olmaysiz." Bola juda ishonchsiz bo'lib o'sadi [3].

Shunday qilib, oila inson shakllanadigan asosiy institutdir. Oilalar har xil va bola qanday o'sishiga oila turiga bog'liq bo'ladi.

M. Veber qadriyatlar — bu insonning xulq-atvori va intilishining sababini belgilaydigan tushuncha, har bir inson mutlaqo qadriyatlarga ega deb hisoblagan. Olim qadriyatlar insonga ongli ravishda yashashga yordam beradi deb ishongan [1].

Xulosa

Har qanday ta'lim salohiyati rivojlanayotgan va o'zgaruvchan tuzilishdir. Bunga ta'lim muassasalari ta'sir qiladi. Agar maktabda o'qituvchilar va psixologlar o'z ishlarini yaxshi ko'radigan malakali bo'lsa, unda ular oilalarga ta'lim jarayonini to'g'ri qurishda yordam berishlari mumkin. Agar ota-onalar va maktab bir xil qiymat ko'rsatmalariga ega bo'lsa va ular aniq ifodalangan bo'lsa, unda bolada bu qadriyatlar muvaffaqiyatli shakllanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Вебер, М. Избранное. Образ общества / М. Вебер. — М.: Юрист, 2016. - 54 с.
2. Гильяно А.С. Особенности межличностных отношений в семьях, воспитывающих ребенка с детским церебральным параличом // Вестник

Московского государственного областного университета. Серия:
Психологические науки. 2020. №

1. С. 76-91.

3. Голубева Е. В., Истратова О. Н. Диагностика типов детско-родительских отношений // Российский психологический журнал. 2009. №1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/diagnostika-tipov-detsko-roditelskih-otnosheniy> (дата обращения: 13.04.2025).

4. Кустова Е. И. Проблемы семейного воспитания в социально-культурном опыте России: психолого-педагогическое наследие П. Ф. Лесгафта // Царскосельские чтения. 2011. №XV. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/problemy-semeynogo-vozpitanija-v-sotsialno-kulturnom-opyte-rossii-psihologo-pedagogicheskoe-nasledie-p-f-lesgafta> (дата обращения: 13.04.2025).

5. Львова, С. В. Влияние семьи на формирование у детей дошкольного возраста нравственных и эстетических чувств / С. В. Львова, Е. Г. Неделькович // Системная психология и социология. – 2013. – № 7. – С. 59-64. – EDN RBMMAH.